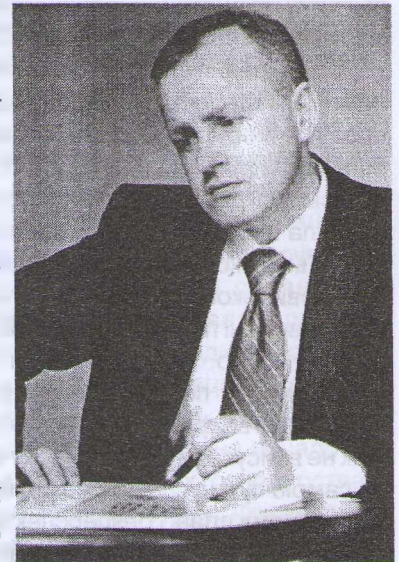

У СВІТІ НАУКИ

Валентин ЛАЗУРЕНКО

Кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора з гуманітарної освіти та виховання Черкаського державного технологічного університету.

Заступник голови Ради Наукового товариства істориків-аграрників. Лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені М. Максимовича. Заступник голови Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

СЕЛЯНИН-ВЛАСНИК ФЕРМЕРСЬКОГО ТИПУ ЧАСІВ НЕПУ: ХТО ВІН?

Роздмуханий в роки насильницької колективізації до незбагнених розмірів страшний жупел "куркуля" навіть у суто радянський період протягом 1921 – 1929 років просто нікому не був відомий.

Трансформаційні процеси в сучасному аграрному секторі економіки України стимулюють зростання значного інтересу як дослідників-фахівців, так і широкої громадськості до специфічних особливостей перебігу аграрних перетворень, що мали місце в українському селі в добу непу і які багато в чому схожі з нинішніми.

Відхід від кріпацько-колгоспної системи господарювання на селі, яка проіснувала понад сім десятиліть, та надання селянству можливості вільно господарювати, працювати на себе, а в кінцевому результаті покращувати добробут українського народу, його держави, розгортання приватної ініціативи закономірно приведе до появи фермерського типу селянства. Цей процес інтенсивно розвивався в 20-ті рр. ХХ ст., в період нової економічної політики (непу).

Проблема об'єктивного визначення соціально-економічного становища заможного селянського господарства фермерського типу в силу цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних чинників все ще залишається недостатньо з'ясованою і потребує подальшого, суто наукового і по справжньому скурпульозного підходу до його вивчення.

Над проблемою визначення заможності селянського господарства в усі роки радянської влади завжди виразно домінували ідеологічно-заангажовані чинники. Пануюча в тоталітарному суспільстві відверта політична заангажованість суттєво, а нерідко просто карикатурно спотворювала відображення цілого ряду важливих соціально-економічних аспектів функціонування на селі економічно-міцного трудящого фермерського селянства, яке в результаті власної самовідданої праці на землі досягло становища, яке в селянському середовищі поштиво визначалось як заможність, а в більшовицько-партійних колах вороже-осудливо – куркульство.

Офіційна лінія ЦК ВКП(б) щодо ставлення до заможного селянства вимагала від партійного керівництва України виділяти такі його основні риси: ведення торгівельної справи; заняття лихварством, підрядами, постачанням; наявність власних переробних підприємств сільськогосподарської продукції; використання в власному господарстві сторонньої робочої сили. Спеціально зазначалось, що вони збагачуються в основному не за рахунок своєї господарсько-активної праці, а за рахунок вкладення капіталів у інші сфери.

Хто б і що б не писав тоді про село, навіть найзавзятіші більшовицькі ідеологи, кожен відштовхувався насамперед, від добре зрозумілих реалій: у кінцевому результаті краще живуть ті, хто більше і розумніше працює на землі. Такою була загальноприйнята думка про сутність селянської заможності. Радянська статистика тих років навіть виразу такого як "куркуль" не знала. Лише розрізнялися різні категорії селянських господарств: незаможні, нижчесередні, середні, вищесередні, заможні.

Проте згодом, для того щоб будь-що виправдати страхіття насильницької колективізації та невідривно пов'язаного з ним голодомору, все було поставлено з ніг на голову. Оббрехали і спотворили найсвятіше – щиру любов до землі, самовіддану натхненну працю, богом дарований хист господарювати.

У стратегічному плані економічно самодостатнє, працююче, енергійне, підприємливе, заможне селянство, яке саме завдяки цим якостям і постало як таке, об'єктивно відстоювало демократичні засади функціонування економічного і політичного ладу в країні. Саме через це, а не через вигадане кремлівськими

міфотворцями "глитайство", воно і було реальною опозицією набуваючій сили тоталітарно-більшовицькій системі.

У доколгоспний період заможне селянство, чи за радянською термінологією "куркульство", являлося невід'ємним складовим елементом соціально-економічної структури села, що було закономірним результатом розвитку дрібнотоварного виробництва. Заможні селяни, в порівнянні з іншими соціальними групами села, мали на той час сталі, добре забезпечені робочою худобою та реманентом господарства. Вони прагнули до розширення власного земельного наділу, та, що не менш важливо, якомога кращого його використання. Заможник-фермер був зацікавлений у наслідках своєї праці на землі і це мало могутній вплив на піднесення продуктивних сил його господарства. Не дарма, за перше десятиріччя радянської влади, ні лідером більшовизму В. Леніним, ані пізніше його наступниками, так і не було вироблено загальноприйнятої економічної дефініції терміну "куркуль". А відсутність чітко сформульованого і загальноприйнятого визначення сприяла тому, що зі зміною політичного курсу наприкінці 20-х рр. XX ст., поняття "куркуль" остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись у карикатурно-ідеологічний жупел запеклої боротьби більшовицького режиму із селянством [1, 13]. Під нього з небувалою легкістю підпадали всі селяни незадоволені політикою, що здійснювалася міцніючим тоталітарним режимом.

Безумовно, вища ланка тогочасного партійного керівництва достатньо усвідомлювала економічну доцільність та перспективність розвитку в інтересах тієї ж радянської держави індивідуального селянського господарства фермерського типу, але, поряд з цим, економічно міцне приватне селянське господарство ніяк не вписувалось у тогочасну комуністичну доктрину з її ставленням до селянства як до класу віджилого, за самою суттю своєю опозиційного ультрарадикальній інтерпретації марксизму-більшовизму, а отже, в історичному плані і безперспективного. Самим фактом свого, відносно незалежного від радянської влади існування, заможний селянин-власник об'єктивно кидав виклик тоталітарному політичному режиму. Все це спонукало до того, що протягом 20-х рр. XX ст. заможне селянство фермерського типу зазнавало від радянської держави безперервних утисків та перепон на шляху до свого господарсько-економічного розвитку.

Ситуація ускладнювалась і тим, що значна частина найчисельнішої в добу непу соціальної групи села – середняцтва, в міру накопичення нею коштів і засобів виробництва автоматично збільшувала чисельність на так званого "куркуля", існування якого для більшовицького режиму було відверто небажаним явищем. Господарсько міцні, фінансово-економічно незалежні товаровиробники ніяк не вписувалися в рамки створеної у Радянському Союзі тоталітарної системи і, закономірно, могли стати силою, здатною реально протистояти насадженню останньої. Тому в подальшому курс на ліквідацію заможних груп села став одним з головних напрямків діяльності радянської держави.

За прямою ініціативою найвищого, кремлівського керівництва, більшовицька номенклатура була надзвичайно стурбована появою у селянському середовищі економічно-міцних, а отже, певною мірою, політично незалежних – заможних селянських господарств фермерського типу, надзвичайно активно штучно створювала в суспільстві зловісний жупел "злісного куркульського елементу".

За якими ж критеріями партійно-державні функціонери визначали "злісний куркульський елемент"? Які прояви так званого "куркульства" вели до того, щоб їх кваліфікувати як злочинні у відношенні до радянської держави? Слід при цьому зазначити, що насправді заможне селянство саме державу об'єктивно повинно було сприймати як грабіжницьку, адже вона щороку фактично експропріювала в них настільки значну частину доходу, що відверто завдавала прямої економічної шкоди продуктивним силам села.

Попри всі декларації, не набагато лояльнішим було ставлення радянської влади і до інших груп селянства, які тяжіли до того, аби бути якнайближче за ступенем економічного розвитку до заможного селянина, вбачаючи в ньому справжнього господаря на власній землі, з одного боку, а з іншого, в силу різних факторів, ту реальну опору, яка допомогла біднішим прошаркам селянства вижити в той складний початковий період радянської трансформації аграрного сектора економіки України.

Отже, на наш погляд, не могла викликати до себе поваги держава, яка виходячи з практики тотального радянського втручання у всі сфери життя, брутально руйнувала століттями виважений світ специфічно української селянсько-землеробської ментальності [2, арк. 76-77].

Якщо виходити із суто радянської, ідеологічно вкрай заангажованої точки зору, то у тогочасному українському суспільстві "злісний куркульський елемент" дійсно мав місце. Його проявом була закономірна, об'єктивно зумовлена реакція заможних груп українського села, головною метою якої було намагання протидіяти деструктивним, антиселянським заходам радянської влади на селі.

Безумовно, не можна відкидати також жорстку реакцію певної, щоправда чисельно досить незначної групи представників заможного селянства, яка, сформувавшись ще за часів самодержавства, мала настільки міцні економічні позиції, що це зближувало її з поміщицтвом, зрівняти з яким вона прагнула. Їх реакція на докорінні зміни більшовиками існуючої до того часу моделі соціально-економічних та політичних відносин у суспільстві, які докорінно урізали, а то і знищували сфери їх впливу, не могла не бути негативною. Їх, однак, на нашу думку, ніяк не можна ставити під одну градацію із селянами-"куркулями", до яких

зараховували трудове заможне селянство в подальші роки. Лише цю групу, з певною мірою умовності на початку 20-х рр. XX ст., з радянської точки зору, можна було вважати "контрреволюціонерами", оскільки вони ідеологічно виступали проти всієї більшовицької моделі державного будівництва.

Яскравим прикладом не декларованого верхами, а реального ставлення радянської влади, а відповідно і зворотної реакції заможного селянства до тоталітарної держави, було надзвичайно поширене в українському селі, особливо в початковому періоді непу, таке нецивілізоване явище, як "червоний бандитизм". Це сукупність незаконних кримінальних дій місцевого більшовицького керівництва у ставленні до заможного селянства України. Численні факти переконливо свідчать, що радянська влада масово вживала щодо нього відверто терористичні заходи. Дії правлячої партії по відношенню до заможного селянства України, особливо в другій половині 20-х рр. XX ст., в цілому зводились до однієї мети – його повного політичного, економічного і морального підкорення [3, арк. 13], [4, арк. 66].

Свого піку боротьба із заможними групами українського села досягла під час хлібозаготівельних кампаній другої половини 20-х рр. XX ст. В ході їх проведення радянська влада вдавалася до відкритого ігнорування будь-яких форм законності. Проводячи відверто насильницькі, по відношенню до селянства, хлібозаготівельні кампанії, місцеві партійно-радянські органи досить часто застосовували, про що переконливо свідчать архівні матеріали, не просто незаконні, але і жорстоко-брутальні методи. У відповідь заможне селянство проявляло значну суспільно-політичну активність та вело відкриту агітацію проти всіх, на їх думку, антиселянських аграрних заходів українсько-радянського уряду [5, арк. 78], [6, арк. 21-22].

Наслідком "комуністичного рішучого наступу" на заможне селянство стало те, що воно почало до мінімуму скорочувати власне господарство, продавати або вирізати майже всю наявну у їх господарствах робочу худобу, нищити власний сільськогосподарський інвентар і здавати його на металобрухт. Фіксувались випадки пияцтва за кошти, вилучені від продажу власного майна. Набула поширення, як і на початку 20-х рр. XX ст., практика виїзду заможних селян, які не витримали радянсько-більшовицького тиску й переслідування, в міста, а то і за межі України. Певна частина заможного селянства, змирившись з існуючим політичним ладом, здавала власне майно у новоутворені колективні господарства, і лише одиниці все ж намагались чинити силовий опір [7, арк. 4-7], [8, арк. 128].

Досить не однозначним було відношення тогочасного селянства України до більшовицької політики "ліквідації куркульства як класу". Селянське середовище у ставленні до згаданої політики було розділене у власних симпатіях-антипатіях на дві частини – на прибічників та противників заможного селянства. Селянство доколгоспної доби реалістично усвідомлювало згубність радянської політики по відношенню до заможного селянства, адже воно було реальним свідком того, що ніякого "куркульського засилля" на селі наприкінці 20-х рр. XX ст. не існувало. Існуюючи на селі господарства, які підпадали під більшовицьке тлумачення їх як "куркульських", були просто міцнішими і заможнішими від господарств інших груп селянства. Вони стали такими, як правило, лише завдяки невтомній праці, енергії та господарському хисту їх власників. Тому середняцтво в абсолютній більшості відверто засуджувало таке ставлення влади до заможного селянина і у більшості випадків виступало на його захист [7, арк. 3].

Проте в тогочасному селянському середовищі мало місце і негативне ставлення до заможників частини селянства, яка відкрито виступала на підтримку дій більшовицької влади, спрямованих проти заможного селянства.

Господарсько-економічне відродження українського селянства в добу непу закономірно створило умови для появи на селі вагомої політичної сили в особі заможного селянина. Тому основним завданням, яке було поставлене перед активними провідниками більшовицької політики в селянському середовищі - комітетами незаможних селян (КНС) – було обмеження представництва економічно міцного заможного селянства в органах місцевої влади на селі. Проте заможне селянство всіма доступними засобами намагалось пройти до органів місцевої влади. Найпоширенішим засобом, яким користувалось заможне селянство при просуванні до місцевих рад, була легальна агітація під час проведення виборчих кампаній. Власну передвиборчу кампанію воно проводило, як правило, цивілізованими демократичними, з точки зору сьогодення, методами, заручаючись при цьому підтримкою односельчан в ході переконливих виступів на зібраннях, сходках, у громадських місцях тощо. Слід також підкреслити, що, безумовно, окрім красномовства, заможне селянство завойовувало власний авторитет і самим фактом своєї успішної господарсько-економічної діяльності.

Під час перевиборів до Рад в 1925 – 1926 рр. із вуст заможного селянства (фермерства), а також міцного середняцтва, вперше у відкритій формі з'являється ідея доцільності створення організацій "селянських союзів" ("спілок") на Україні, які б реально відстоювали інтереси селянства [9, арк. 1-4], [10, арк. 13], [11, арк. 22].

У першій половині 20-х рр. XX ст. заможне селянство фермерського типу брало активну участь у діяльності на селі національного культурно-освітнього товариства "Просвіта". Це, безумовно, не вписувалось у заплановане більшовицьким режимом насадження радянської моделі культурного розвитку українського

села. Тому, закономірно, більшовицькі дії були направлені на викорінення національно-свідомого заможного селянства з "Просвіт", що і було здійснено [12, арк.14], [2, арк.70], [13, арк.106], [14, арк.8].

В той же час радянська держава всіма доступними засобами намагалась максимально використати економічний потенціал заможних господарств фермерського типу для зростання продуктивності сільського господарства, забезпечення потреб промисловості у сировині, а робітників та жителів міст - у продуктах харчування. В цьому напрямку головна ставка більшовицького режиму робилася на податкову політику. Саме господарства заможних селянських груп ставали об'єктом найбільшого податкового тиску, що, безумовно, викликало обурення в їхньому середовищі.

Головними джерелами доходу для сплати податків у заможного селянства фермерського типу були тваринництво та кошти, отримані від продажу технічних культур. Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. вони до того ж змушені були продавати за наднизькими цінами до 35% свого зернового урожаю та сплачувати 45% усього податку, що накладався на село [15, 1242].

Заможне селянство фермерського типу вносило також основну частину суми із запланованого радянською владою самооподаткування сільського населення на культурні потреби села. У результаті жорсткого податкового тиску кількість заможних господарств, що використовували у власному господарстві сторонню робочу силу, в другій половині 20-х рр. ХХ ст. зменшилась з 75,3% до 46,8% від їх загальної кількості, а їхні посіви скоротилися на 18,7% [15, 1242].

У роки непу з новою силою розгорнулася плідна робота сільськогосподарської кооперації. Особливе місце у процесі відновлення її активної діяльності відводилося заможному селянству. Господарсько-економічні успіхи сільськогосподарської кооперації у значній мірі визначала участь в її роботі саме заможного селянства. У ряді випадків, як наприклад, при розвитку мережі кредитної сільськогосподарської кооперації, завданням якої було акумулювати грошові кошти селянства, його роль, з економічної точки зору, була вирішальною. Об'єктивно, що заможні селянські господарства, які були зорієнтовані на виробництво ринкової продукції, прагнули до активної участі в роботі сільськогосподарської кооперації. Насамперед вони тяжіли до товариств фахової кооперації.

Заможне селянство фермерського типу брало активну участь в усіх видах сільськогосподарських кооперативних товариств. Найвищий відсоток їх участі був зафіксований у складі високотоварних спеціалізованих насінневих, скотарських та хмелярських товариств. Радянська політика залучення заможного селянина до сільськогосподарської кооперації, в той же час, передбачала не допускати його до керівних посад у ній. Політика адміністративного обмеження чисельності заможного селянства серед членів правлінь, а нерідко і пряме їх звільнення, як "неблагонадійних", негативно позначилось на якості керівництва практичною роботою кооперативних товариств [16, арк.24], [17, 5], [18, 472], [19, 121], [20, 11;23], [21, арк.23], [22, арк.55], [23, арк.17].

Комплексний аналіз численних архівних джерел, статистичних матеріалів, монографічних досліджень та спеціально присвячених даній проблемі публікацій у періодичних виданнях дає нам підстави в якісно нових умовах подати власне бачення сутності соціально-економічних параметрів селянської заможності у роки непу в цілому.

Загальними рисами заможності, що були притаманні селянським господарствам доби непу, на нашу думку, слід вважати: наявність достатньої кількості працездатних робочих рук у господарстві; наявність земельних запасів (від 6 га і більше); праця силами власної сім'ї та із залученням на період збирання урожаю сторонніх робочих рук; наявність у господарстві худоби (від 3 голів і більше); наявність товарних лишків сільськогосподарської продукції; накопичення, в результаті праці на власній і орендованій землі, грошових капіталів; вкладання власного грошового капіталу у купівлю сільськогосподарського реманенту (купівля удосконалених засобів виробництва); вкладання капіталу в збільшення кількості голів худоби (у деяких місцях купівля племінних порід); купівля, в результаті накопичення власних капіталів, сільськогосподарських машин із механічним двигуном; надання в оренду іншим групам селянства робочої худоби, сільськогосподарського реманенту, взяття в інших груп селянства землі в оренду, за яку платили офіційним податком на землю, крім того, за користування землею господар здаваної землі отримував відповідну плату (за домовленістю); вклад власних капіталів не лише у сільське господарство, але і поза ним (торгівля, промислові заклади тощо) і отримання в результаті цього прибутків; надання кредитів односельчанам; прибуток у межах від 801 крб. і більше; наявність власної олійниці, млина, крупорушки, крупосушки тощо [24].

Заможне селянство було визнаним носієм економічного та науково-технічного прогресу в сільському господарстві. Це проявлялось у придбанні ним сучасних сільськогосподарських машин із механічними двигунами, розведенні племінних порід худоби, впровадження нових високоврожайних сортів зернових та технічних культур.

Радянська влада бачила, що ті заходи, які вона проводила проти заможницьких елементів села, переважною частиною селянства не схвалювались і на практиці виконувались досить важко,

натрапляючи на стійкий опір економічно незалежної та суспільно активної групи. Більшовицькій владі було зрозуміло, що заможне селянство ніколи добровільно на колективізацію не згодиться. Селянин-власник і колективізація, яка, до того ж, за рядом ознак (усуспільнення корів, свиней, домашньої птиці тощо) першопочатково планувалось навіть як комунізація, були явищами не сумісними.

Заможне селянство фермерського типу, незважаючи на величезне значення, яке мало успішне функціонування їх господарств для економічного розвитку країни, було, внаслідок цього, брутально знищене. За статистичними даними, за весь період "розкуркулення" із території України було депортовано близько 850 тисяч селян, приблизно 350 тисяч втекло із села до міста, а близько 550 тисяч переховувалося на території інших сіл [15, 1242].

Відтворити сьогодні енергійного, культурного, щиро люблячого землю, а отже, патріотично налаштованого селянина-власника, підприємця, є завданням величезної історичної ваги, бо це означає вдихнути нове життя в сільське господарство України – надійну основу подальшого добробуту її народу.

Список використаної літератури:

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 - 1927 рр.). – К.: Ін-т історії НАН України, 2000. – 208 с.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп. 20, спр. 844. Центральний комітет Комуністичної партії України. Відділ по роботі на селі (03.01.-04.11. 1921). – 154 арк.
3. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1965. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (02.-10. 1925). – 56 арк.
4. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2114. Центральний комітет Комуністичної партії України. Інформаційно-статистичний відділ (13.02.-17.09. 1925). – 70 арк.
5. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2987. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (07.01.- 29.06. 1929). – 105 арк.
6. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2968. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (05.06.- 14.12. 1929). – 29 арк.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3189. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (29.01.-26.03. 1930). – 184 арк.
8. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3107. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (19.02.- 29.03. 1930). – 174 арк.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2317. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (03.06.- 03.09. 1926). – 24 арк.
10. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2316. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (01.09.- 15.12. 1926). – 194 арк.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 3012. Центральний комітет Комуністичної партії України. Інформаційний відділ (19.01.- 04.06. 1929). – 55 арк.
12. Всеукраїнське совещание замзаворгинстроров по работе на селе 12 – 16 ноября 1921 года. Печатається по постановленню Оргбюро ЦК КП(б) У от 22-го ноября 1921 г. – №100. – Х.: Всеукраїнське державне видавництво "Коммунист", 1921. – 31 с.
13. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1072. Центральний комітет Комуністичної партії України. Організаційно-інструкторський відділ. Підвідділ інформаційний (13.06.-10.11. 1922). – 137 арк.
14. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1073. Центральний комітет Комуністичної партії України. Організаційно-інструкторський відділ. Підвідділ інформаційний (08.02.-04.10. 1922). – 91 арк.
15. Енциклопедія Українознавства. – Львів: НТШ, 1994. – Т. 4. – С. 1205 – 1600.
16. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1885. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (5.01.– 27.12. 1924). – 126 арк.
17. Труды 1-го Всеукраїнського съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 25-28 февр. 1923 г. – Х.: Изд. отд. НКЗ, 1923. – 49 с.
18. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. 1898-1970. Изд. 8-е, доп. и испр. - М.: Политиздат, 1970. - Т.2. (1917-1924). – 543 с.
19. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
20. Сільський господар. Відчит за 1926-27 операційний рік (1 жовтня 1926 р. – 1 жовтня 1927 р.). Частина П'єрша. – Харків: Сільський господар, 1928. – 39 с.
21. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2517. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (26.12.- 10.11. 1927). – 97 арк.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2986. Центральний комітет Комуністичної партії України. Загальний відділ (03.01.- 01.11. 1929). – 75 арк.
23. "Сільський господар". Звіт за 1927-28 операційний рік (1 жовтня 1927 р. – 1 жовтня 1928 р.). – Харків: Сільський господар, 1929. – 116 с.
24. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: "Ваш Дім", 2005. – 220 с.